

Των Μανόλη Ν. Αρχοντάκη & Γιαννούλη Γ. Γιαννούλη

Οι προφορικές μαρτυρίες των μελών μιας αγροτικής κοινότητας αποτελούν τμήμα της συλλογικής της μνήμης. Με αφορμή προφορικές μαρτυρίες σμυριδεργατών της ορεινής Νάξου θα προσεγγίσουμε τη σχέση που συνδέει τις ατομικές μνήμες με τη συλλογική μνήμη μιας κοινότητας και κατ' επέκταση με την πολιτιστική της ταυτότητα(1). Οι μαρτυρίες αυτές προέρχονται από Απεραθίτες και Κορωνιδιάτες σμυριδεργάτες, καθώς τόσο τ' Απεράθου όσο και η Κόρωνος αποτελούν τα δύο μεγαλύτερα χωριά της Νάξου, των οποίων κατ' εξοχήν οι κάτοικοι εργάζονταν και συνεχίζουν να εργάζονται στην εξόρυξη της σμύριδας. Οι μαρτυρίες συγκεντρώθηκαν στο πλαίσιο επιτόπιας, εθνογραφικού τύπου, έρευνας(2) που διεξήχθη στη Νάξο σε διαφορετικά χρονικά διαστήματα από το 1996 έως το 2000.

Κύριος στόχος αυτής της μελέτης ήταν να καταγραφούν οι εργασίες και οι δραστηριότητες που σχετίζονται με την εκμετάλλευση της σμύριδας ως διαδικασίες που συνδέονται με την κοινωνική ζωή των κατοίκων και παράλληλα να διερευνηθούν οι κοινωνικο-οικονομικοί και οι πολιτικοί παράγοντες, στο πλαίσιο των οποίων λειτούργησαν και αναπτύχθηκαν τα σμυριδωρυχεία, κυρίως κατά τον 20ό αιώνα.

Στις ηχογραφημένες συνεντεύξεις που πραγματοποιήσαμε συμμετείχαν κάτοικοι των χωριών, οι οποίοι είχαν εργαστεί στα σμυριδωρυχεία, κυρίως ηλικιωμένοι(3) σμυριδεργάτες, αλλά και νεότεροι που εργάζονται και σήμερα. Οι αφηγήσεις τους έχουν χρονικό ορίζοντα που ξεκινάει από τα προπολεμικά χρόνια και φτάνει έως τις ημέρες μας, και εκεί αντικατοπτρίζεται η πορεία της εκμετάλλευσης και εμπορίας της σμύριδας, από την ακμή έως τη σημερινή παρακμή της.

Με την παρούσα εργασία επιδιώκουμε να αναδείξουμε: α) τα συλλογικά στοιχεία που εμπεριέχονται στις μαρτυρίες των σμυριδεργατών, β) ότι αυτές οι μαρτυρίες αποτελούν στοιχείο της συλλογικής τους μνήμης και γ) ότι η ενασχόληση των κατοίκων με τη σμύριδα, όπως αυτή αποτυπώνεται στις αφηγήσεις τους, αποτελούσε μια κατ' εξοχήν συμβολική πρακτική που συνδέθηκε με τη συλλογική ταυτότητα κάθε κοινότητας. Για το σκοπό αυτό θα αναφερθούμε συνοπτικά στα κοινά θέματα που καταγράφονται στις αφηγήσεις των σμυριδεργατών και στα συλλογικά στοιχεία που τις χαρακτηρίζουν. Η αξιοποίηση των προφορικών μαρτυριών ως τεκμηρίων τοπικής ιστορίας και πολιτισμού αποτελεί μια σημαντική πτυχή του θέματός μας και τίθεται ως ζητούμενο στο κλείσιμο της παρούσας ανακοίνωσης.

Ορισμένα στοιχεία από τις προφορικές μαρτυρίες των συμριδεργατών

Η ιδιαίτερη σημασία της εκμετάλλευσης της σμύριδας στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή των κατοίκων της Νάξου έχει επανειλημμένα επισημανθεί(4).

Εκεί εργαζόταν το μεγαλύτερο ποσοστό του ανδρικού πληθυσμού τόσο προπολεμικά όσο και κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Με την εργασία τους στην εξόρυξη, τη μεταφορά ή τη φόρτωση της σμύριδας ενίσχυαν το εισόδημά τους και εξασφάλιζαν ασφάλιση και σύνταξη. Η ενασχόλησή τους με τη σμύριδα συμβάδιζε με τις άλλες ενασχολήσεις των κατοίκων (γεωργικές ή κτηνοτροφικές)(5) και παράλληλα συνδέθηκε με την καθημερινότητά τους και επηρεάστηκε από τις παραδόσεις, τις δομές και συνολικά την κουλτούρα κάθε κοινότητας. Είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικός ο τρόπος που αντιμετώπισαν οι συμριδεργάτες σε πρακτικό και συμβολικό επίπεδο τις εντάσεις και τις συγκρούσεις που δημιουργούνταν εξαιτίας των σχέσεων (πελατειακών, εργασιακών, οικονομικών, υπαλληλικών) που αναπτύχθηκαν στις κοινότητες μετά την οργάνωση της Δημόσιας Υπηρεσίας Σμυριδωρυχείων. Αλλά και η ίδια η Υπηρεσία των Σμυριδωρυχείων και ιδιαίτερα ο τρόπος που χειρίστηκε τα προβλήματα των συμριδεργατών επηρέαζε σημαντικά τις τοπικές κοινωνίες.

Σε αυτή την αμφίδρομη σχέση συνετέλεσαν σημαντικά όχι μόνο ιστορικοί λόγοι, αλλά κυρίως ο τρόπος που οργανώθηκε η εκμετάλλευση της σμύριδας, το «προνόμιο» εργασίας(6), το χαμηλό τεχνολογικό επίπεδο και το νομικό καθεστώς.

Σύμφωνα με αυτό, η σμύριδα εξορύσσεται από αυτόνομες ομάδες εργασίας και από ορυχεία που ανήκουν, μοιρασμένα σε μερίδια, στους κατοίκους των χωριών και πωλείται στο μοναδικό αγοραστή της, το ελληνικό Δημόσιο, το οποίο ρυθμίζει έως σήμερα την ποσότητα εξόρυξης, την τιμή παραλαβής και τους όρους μεταπώλησής της. Στα παραπάνω εντοπίζουμε την ιδιαιτερότητα που παρουσιάζει η εκμετάλλευση της σμύριδας σε σχέση με τα υπόλοιπα ιστορικά μεταλλεία των νησιών του Αιγαίου και στο γεγονός της μακράς χρονικής διάρκειας εξόρυξής της που συνεχίζεται έως σήμερα όχι τόσο για την εμπορευσιμότητά της, αλλά για καθαρά κοινωνικούς και πολιτικούς λόγους.

Οι ερωτήσεις προς τους σμυριδεργάτες στην αρχή κάθε συνέντευξης ήταν γενικές με στόχο να αναφερθούν οι ίδιοι σε ό,τι ήθελαν από τη ζωή τους στα σμυριδωρυχεία. Πολλές φορές αυτό αποτελούσε την αφορμή για να μιλήσουν όχι μόνο για τη σμύριδα, αλλά και για θέματα που αφορούσαν την τοπική τους κοινωνία, να περιγράψουν περιστατικά και γεγονότα που ήταν πρωταγωνιστές οι ίδιοι ή είχαν ακούσει από τους παλαιότερους. Κατ' εξοχήν στη μνήμη τους είχαν αποτυπωθεί στιγμές, καθημερινές ή ξεχωριστές, που ήταν ιδιαίτερα σημαντικές γι' αυτούς. Πολλοί αφηγητές δε, είχαν το σπάνιο ταλέντο του προφορικού λόγου μετατρέποντας την αφήγησή τους σε παράσταση με τη ζωντάνια, τις κινήσεις, το βλέμμα και τις εκφράσεις τους, προσφέροντάς μας μια σπάνια εμπειρία επικοινωνίας και γνώσης. Πιο συγκεκριμένα:

Αναφέρονταν με κάθε λεπτομέρεια στον «πρωτόγονο» τρόπο εξόρυξης (έτσι τον χαρακτήρισαν και σε ορισμένες περιπτώσεις χρησιμοποιείται ακόμα και σήμερα), στα ορυχεία που είχαν εργαστεί, στα υλικά και στα εργαλεία που χρησιμοποιούσαν, στις δυσκολίες και στους κινδύνους που αντιμετώπιζαν, στη συγκρότηση των ομάδων εξόρυξης (εκλογή αρχηγού, καταμερισμός της εργασίας κ.ά.), στις ονομασίες των ορυχείων, στην καθημερινή τους ζωή στα σμυριδωρυχεία (στη διαδρομή από το χωριό τους έως τα ορυχεία και αντίστροφα, στη συγκέντρωση όλης της ομάδας την ώρα του φαγητού κ.ά.), στο πρωτοξέκινημα και τη μαθητεία τους κοντά στους παλαιότερους και έμπειρους σμυριδεργάτες, στα οικονομικά των ορυχείων, στις «απόπειρες» ή «ερευνητικές στοές» (έτσι ονόμαζαν τις καινούργιες στοές που άνοιγαν για να βρουν σμύριδα και οι οποίες, δυστυχώς γι' αυτούς, πολλές φορές δεν έφερναν το επιθυμητό αποτέλεσμα), στους ανταγωνισμούς των ομάδων και των χωριών, στην αλληλεγγύη ανάμεσα στα μέλη της ομάδας και στη βοήθεια που προσέφεραν στις περιπτώσεις ατυχημάτων. Με κάθε λεπτομέρεια αναφέρονταν στις εργασίες και τη λειτουργία του «Εναερίου» (στους

σταθμούς, στο χώρο αποθήκευσης, στο «προαύλιο», στα παρατηρητήρια, στη μηχανή κ.ά.) και στη φόρτωση της σμύριδας στον όρμο της Μουτσούνας (όπου χρησιμοποιούσαν μαούνες για τη μεταφορά της στα καράβια).

Στις αφηγήσεις αναδεικνύεται ο ρόλος της εκμετάλλευσης της σμύριδας στην ανάπτυξη των χωριών, το κύρος που διέθεταν οι συμριδεργάτες στις τοπικές κοινωνίες και στα γνωρίσματα που έπρεπε να έχει κάθε συμριδεργάτης, όπως η εντιμότητα, η αξιοσύνη, η επιδεξιότητα, η παλικαριά, η συνεργατικότητα κ.ά.

Σε ένα μεγάλο τμήμα των αφηγήσεών τους καταγράφεται η διαμαρτυρία τους για τις μεθόδους και τους μηχανισμούς που χρησιμοποίησε το ελληνικό Δημόσιο για να διαχειριστεί τα θέματα της σμύριδας, από τα οποία δεν εξαρτιόταν μόνο η επιβίωση των συμριδεργατών αυτών καθ'αυτών, αλλά και γενικότερα των χωριών της ορεινής Νάξου. Καταγράφεται ο τρόπος που βίωσαν τις σχέσεις που αναπτύχθηκαν γύρω από τη σμύριδα, ο τρόπος που διένειμε η τοπική εξουσία (με τη σύμφωνη γνώμη του πανίσχυρου τοπικού βουλευτή) τις θέσεις εργασίας, τις εργολαβίες, το εμπόριο του δυναμίτη, τα κονδύλια κ.ά. Αναφέρονται στη λειτουργία της Υπηρεσίας των Σμυριδωρυχείων, στον τρόπο που χρησιμοποιήθηκε αλλά και στις μεθόδους που χρησιμοποίησε, ώστε να εξυπηρετήσει συγκεκριμένα συμφέροντα, από τη μια πλευρά του τοπικού βουλευτή και του κόμματός του και από την άλλη της τοπικής εξουσίας (ψηφοθηρία, διορισμούς, εργολαβίες κ.ά.)(7). Γεμάτοι θυμό και ένταση αναφέρονται στις αδικίες σε βάρος τους, ιδιαίτερα όταν για διάφορους λόγους (κυρίως επειδή υποστήριζαν αντίθετη παράταξη από την κυρίαρχη, επειδή δεν δωροδόκησαν τους υπαλλήλους ή για άλλους λόγους) δεν παραλάμβαναν οι υπάλληλοι του Δημοσίου τη σμύριδα που είχαν εξορύξει ορισμένοι συμριδεργάτες ή παραλάμβαναν ένα μικρό τμήμα από αυτή, με αποτέλεσμα ο κόπος τους, ο κόπος μιας ολόκληρης χρονιάς, να πηγαίνει χαμένος ... Αναφέρονται ακόμη στους τρόπους που αντιμετώπισαν όλα αυτά, στα σωματεία τους, στις απεργίες κ.ά. Επιρρίπτουν ευθύνες στην πολιτική για τη φθίνουσα πορεία και το σημερινό αδιέξοδο της σμύριδας και μιλούν απαξιωτικά για τους πολιτικούς.

Σε ένα σημαντικό τμήμα των αφηγήσεών τους αναφέρονταν σε πρακτικές που

επιτελούνται στην κοινότητά τους. Θα αναφερθούμε σύντομα σε δύο περιπτώσεις, οι οποίες αποτελούν κυρίαρχα στοιχεία της λαϊκής τους κουλτούρας. Στο απεραθίτικο λαϊκό τραγούδι και στα «όνειρα» των Κορωνιδιατών. Στις αφηγήσεις τους οι Απεραθίτες αναφέρονταν στα αυτοσχέδια, λαϊκά, κυρίως διαλογικά τραγούδια τους που σχετιζονταν θεματικά με τη σμύριδα και δημιουργήθηκαν στους χώρους δουλειάς ή στις διάφορες εκδηλώσεις στην κοινότητά τους. Περιέγραψαν τα περιστατικά και τα γεγονότα που οδήγησαν στη δημιουργία των τραγουδιών, μίλησαν για τους δημιουργούς τους, τις

προθέσεις τους και τον αντίκτυπο των τραγουδιών στην τοπική κοινωνία. Πολλά από αυτά τα τραγούδια τα αφηγήθηκαν οι ίδιοι οι δημιουργοί τους ή πρόσωπα που ήταν αυτόπτες μάρτυρες κατά τη δημιουργία τους. Το σύνολο των τραγουδιών που καταγράφηκαν αναφέρεται σε όλο το πλέγμα των σχέσεων στην κοινότητα, εξέφραζαν επαίνους, επικρίσεις, σκέψεις, αξιολογήσεις για πρόσωπα της κοινότητας, πειράγματα, ανταγωνισμούς, συναισθήματα κ.ά. Πολλά από αυτά απευθύνονται στους πολιτικούς διαχειριστές του θέματος της σμύριδας, στους υπαλλήλους και στους εργολάβους, και αναφέρονται στα αιτήματα και τις διαμαρτυρίες των σμυριδεργατών, στη μικρή αμοιβή, στη σκληρότητα της δουλειάς κ.ά. Οι Κορωνιδιάτες σμυριδεργάτες αναφέρονταν συχνά στα «όνειρα» που τους οδηγούσαν πολλές φορές στην επιτυχή διάνοιξη κάποιας στοάς ή κάποιου ορυχείου(8).

Τελειώνοντας, θα θέλαμε να επισημάνουμε ορισμένα χαρακτηριστικά σημεία στις αφηγήσεις των σμυριδεργατών. Τη συναισθηματική τους φόρτιση την ώρα της αφήγησης. Δεν έκρυψαν τη συγκίνησή τους, ακόμα και το δάκρυ τους, το θυμό ή την αγανάκτησή τους. Αλλά και την πικρία τους από τη σημερινή εικόνα της σμύριδας, την αδιαφορία της πολιτείας, την οικονομική περιθωριοποίηση και το δημογραφικό μαρασμό των χωριών τους, τον τρόπο που ακυρώθηκε η προοπτική ανάπτυξης με αφορμή την εκμετάλλευση της σμύριδας. Την ανάγκη τους να φωνάξουν και να «διαμαρτυρηθούν», να συμβάλουν στην αποκατάσταση της αλήθειας, να μιλήσουν για γεγονότα που αποσιωπούνται ή απωθούνται από το δημόσιο λόγο της κοινότητάς τους. Είχαν συνειδητοποιήσει ότι οι εμπειρίες, οι πληροφορίες, η γνώμη και τα συναισθήματά τους αποτελούν μέρος της ιστορίας του τόπου τους και με την αφήγησή τους συμβάλλουν ως πρωταγωνιστές στη «συγγραφή» της.

Οι προφορικές μαρτυρίες ως συλλογικές μνήμες

Οι προφορικές μαρτυρίες των σμυριδεργατών, αν και στηρίχθηκαν σε ατομικές μνήμες, έχουν εντούτοις χαρακτήρα συλλογικό. Αυτό επιβεβαιώνεται όχι μόνο από το ότι οι εργασίες στη σμύριδα ήταν συλλογικές και σε αυτές απασχολούνταν το μεγαλύτερο τμήμα του ανδρικού πληθυσμού των χωριών, αλλά και από το ότι οι τεχνικές τους γνώσεις αποκτήθηκαν μετά από μακροχρόνια άσκηση στους χώρους δουλειάς δίπλα στους παλαιότερους σμυριδεργάτες και γι' αυτό το λόγο θα τις χαρακτηρίζαμε ως συλλογικό δημιούργημα στο πλαίσιο μιας παραγωγικής δραστηριότητας και μάλιστα μοναδικής στην Ελλάδα. Όλα αυτά αποτελούσαν κοινή εμπειρία για ολόκληρη την κοινότητα, που μπορεί ένα μέρος της να μη συμμετείχε στις εργασίες της σμύριδας, συμμεριζόταν όμως την αγωνία και τον αγώνα των σμυριδεργατών και τους συμπαραστεκόταν σε κάθε δυσκολία.

Τα προσωπικά βιώματα που ανακαλούσαν στη μνήμη τους ήταν ανάλογα με εκείνα που

είχαν ζήσει οι περισσότεροι σμυριδεργάτες ή μια μεγάλη ομάδα από αυτούς. Γι' αυτό στις αφηγήσεις τους κυριαρχεί το πρώτο πληθυντικό πρόσωπο.

Ορισμένα περιστατικά ήταν γνωστά και αναφέρονταν σχεδόν από όλους τους

σμυριδεργάτες, αλλά και από άλλα μέλη της κοινότητας (όπως από τις γυναίκες, οι οποίες μας τα αφηγήθηκαν με την ίδια ακρίβεια)(9). Σχεδόν οι περισσότεροι αναφέρονταν με συγκεκριμένο τρόπο και εκφράσεις σε αυτά τα περιστατικά ή διηγούνταν με παρόμοιο σχεδόν τρόπο ιστορίες σχετικές με τη σμύριδα(10). Έμοιαζε πράγματι σαν να αντλούν από μια κοινή πηγή το υλικό των αφηγήσεών τους. Πολλές φορές, όταν στις συνεντεύξεις παρευρίσκονταν δύο ή τρεις σμυριδεργάτες, ο ένας συμπλήρωνε τον άλλο, τον διόρθωνε, του υπενθύμιζε ό,τι είχε ξεχάσει, κέντριζε τη μνήμη του και καμιά φορά ερμήνευε διαφορετικά τα γεγονότα.

Οι αφηγήσεις τους, οι κοινές θεματικές τους και τα συλλογικά τους χαρακτηριστικά αποτελούν τμήμα του καθημερινού λόγου (ιστορικού, κοινωνικού, πολιτιστικού) της κοινότητάς τους. Οι μνήμες αυτές αποτελούν τμήμα της συλλογικής μνήμης του κάθε χωριού. Οι Κορωνιδιάτες διεκδικούσαν τον τίτλο του κατ' εξοχήν σμυριδεργάτη και αναφέρονταν συχνά με την έκφραση «το δικό μας σμυρίγλι»(11), ή στην καλύτερη οργάνωση των ορυχείων τους σε σχέση με τα απεραθίτικα ορυχεία.

Είναι δεδομένο ότι στις μικρές αγροτικές κοινότητες η συλλογική ταυτότητα των κατοίκων τους συνδέεται με τον τόπο τους, τη γη τους και τα προϊόντα της, τα οποία αποτελούν σημεία αναφοράς γι' αυτούς. Η ενασχόληση με τη σμύριδα αποτελούσε τρόπο βίωσης και συνεχούς επιβεβαίωσης της ταυτότητάς τους. Δεν είναι καθόλου τυχαίο που ορισμένοι αφηγητές ταυτίζουν το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον των χωριών τους με αυτό της σμύριδας (12).

Η αξιοποίηση των προφορικών μαρτυριών

Οι προφορικές μαρτυρίες αποτελούν έγκυρη πηγή που αξιοποιείται στην επιστημονική έρευνα και ιδιαίτερα στην προφορική ιστορία(13). Αποτελούν βάση δημιουργίας ηχητικών και οπτικοακουστικών αρχείων. Νομίζουμε ότι θα μπορούσε να δημιουργηθεί ένα αντίστοιχο αρχείο σμύριδας, το οποίο θα συμπεριλάβει μαρτυρίες σμυριδεργατών, γιατί

αναμφισβήτητα αποτελούν έγκυρες και σημαντικές πηγές για την ιστορία της, την τοπική ιστορία και γενικότερα τη βιομηχανική ιστορία των Κυκλάδων(14). Οι προφορικές μαρτυρίες των σμυριδεργατών συγκροτούν ένα σύνολο, στο οποίο αποτυπώνονται, με αφορμή τα θέματα της σμύριδας, συλλογικά βιώματα και μνήμες, κοινές συμβάσεις ζωής και πρακτικές διαβίωσης, αυτοβιογραφικά επεισόδια, νοοτροπίες, γνώσεις και συναισθήματα, τα οποία σηματοδότησαν τη ζωή των ατόμων και την κοινωνία που έζησαν. Αναδεικνύουν ότι η συλλογική ταυτότητα των κατοίκων μιας κοινότητας εκφράζεται κυρίως μέσα από το δεσμό με τον τόπο τους(15). Γι' αυτό και οι κάτοικοι των χωριών είναι πρώτα από όλα Απεραθίτες ή Κορωνιδιάτες και μετά σμυριδεργάτες.

Η σημασία που δίνεται στις προφορικές μαρτυρίες είναι γιατί αποτυπώνουν με

ξεχωριστό τρόπο αθέατες όψεις της κοινωνικής ζωής ή σκόπιμα αγνοημένες πλευρές της. Φωτίζουν πτυχές της κοινωνικής πραγματικότητας και αναδεικνύουν την πολυπλοκότητά της και τις διαφορετικές εκδοχές των γεγονότων. Στις προφορικές μαρτυρίες αποτυπώνονται οι συνθήκες της καθημερινής ζωής, ο τρόπος που βίωσαν τα γεγονότα και «καταγράφεται» η δική τους εκδοχή για την ιστορία(16).

Θα μπορούσαμε να προσθέσουμε στα όσα αναφέραμε παραπάνω τη δυνατότητα οι προφορικές μαρτυρίες των σμυριδεργατών να αξιοποιηθούν για εκπαιδευτικούς σκοπούς. Στη δημιουργία εκπαιδευτικών προγραμμάτων που θα σχετίζονται με τη σμύριδα και τα οποία θα μπορούν να λειτουργήσουν τόσο στο πλαίσιο των σχολείων ή ενός μουσείου. Θα μας ενδιέφερε να ακουστούν και να «διαβαστούν» οι αλήθειες που περιέχουν αυτές οι μαρτυρίες. Είμαστε σίγουροι ότι όπως συγκίνησαν και διδάξαν εμάς, με τον ίδιο τρόπο θα συγκινήσουν, θα προβληματίσουν και θα διδάξουν κάθε ακροατήριό τους.

Σημειώσεις

1. Βλ. Μ. Θανοπούλου, Η συλλογική μνήμη ως στοιχείο της πολιτιστικής ταυτότητας. Η περίπτωση μιας αγροτικής κοινότητας, στο Χ. Κωνσταντοπούλου - Λ. Μαράτου-Αλιμπράντη, κ.ά (επιμ.), «*Εμείς*» και οι «*άλλοι*». Αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα, ΕΚΚΕ-Εκδόσεις «Τυπωθήτω», Αθήνα 2000, σ. 215-227.

2. Από την παραπάνω έρευνα προέκυψε το βιβλίο: Μ. Αρχοντάκης - Γ. Γιαννούλης, *Ποίηση χαραγμένη στην πέτρα. Κοινωνική μνήμη και ποιητική με θέμα το συμρίγλι από τ' Απεράθου και την Κόρωνο της Νάξου*, Εκδόσεις «Ατραπός», Αθήνα 2001.

3. Οι γεροντολόγοι υποστηρίζουν ότι οι αφηγήσεις είναι ένας σπουδαίος τρόπος να διατηρούν οι γέροι την ταυτότητά τους σε έναν κόσμο που συνεχώς αλλάζει. Αναφέρεται στο Ρ. Thompson, *Φωνές από το παρελθόν - Προφορική ιστορία* (μτφ. Ρ.Β. Μπούσχοτεν - Ν. Ποταμιάνος, επιμ. Κ. Μπάδα - Ρ.Β. Μπούσχοτεν), Εκδόσεις «Πλέθρον», Αθήνα 2003, σ. 49.

4. Σχετικά με τη σμύριδα, βλ. Π. Πρωτοπαπαδάκης, *Μονογραφία περί ναξίας σμύριδος*, Αθήνα 1903. Τ. Ζευγώλης,

Η ναξία σμύρις,

Εκδοτικός Οίκος Δημητράκου, Αθήνα 1936. Ν. Σφυρόερας,

Η ναξία σμύρις.

Συμβολή στην ιστορία της από την αρχαιότητα ως σήμερα,

Τ' Απεράθου

, φύλλ. 1 έως και φύλλ. 33-34 (1983-1986). Α. Φραγκίσκος, Σμύριδα, «μουσειακό» ή «πολύτιμο» βιομηχανικό ορυκτό, *Τ' Απεράθου*, φύλλ. 25, Ιούνιος 1985, σ. 7-8 και φύλλ. 26, Ιούλιος 1985, σ. 10. Αρχοντάκης - Γιαννούλης, ό.π., σ. 77-138.

5. Ε. Ζακοπούλου, Παραδοσιακή αγροτική οικονομία, πραγματική και πλασματική πολυδραστηριότητα στ' Απεράθου, Ανακοίνωση στο Συνέδριο με θέμα: *Πολυδραστηριότητα και αγροτική ανάπτυξη*

,
Αθήνα 1986, Απεραθίτικα,

Τ. 1, 1988, σ. 123-131.

6. Έτσι αποκαλούσαν το αποκλειστικό δικαίωμα της εξόρυξης, το οποίο παραχωρήθηκε από την εποχή της βασιλείας του Όθωνα στους κατοίκους έξι χωριών της Νάξου.

7. Ε. Ζακοπούλου, Ποσοτική και ποιοτική προσέγγιση της σχέσης μεταξύ βουλευτή και τοπικού εκλογικού σώματος στο πλαίσιο των μεταπολεμικών προ-δικτατορικών σχέσεων πελατείας: το παράδειγμα της Νάξου, Ανακοίνωση στο Διεθνές Συμπόσιο Εργασίας με θέμα: *Αγροτικές κοινότητες στη Μεσόγειο και καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής*, *Αγρίνιο 1987, Απεραθίτικα*, Τ. 1, 1988, σ. 189-197.

8. C. Stewart, Τα όνειρα θησαυρών ως ασυνείδητες ιστοριοποιήσεις, στο Χ. Χατζητάκη-Καψωμένου (επιμ.), *Ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός. Λαογραφία και Ιστορία*, Εκδόσεις «Παρατηρητής», Θεσσαλονίκη 2001, σ. 120-127.
9. Αυτό σε ένα βαθμό οφείλεται στη συχνή ανάκληση αυτών των περιστατικών στις συζητήσεις και τις αφηγήσεις εντός της κοινότητας.
10. Μία από τις διαστάσεις του συλλογικού είναι και «η παρουσία των έτοιμων λόγων». Βλ. Θανοπούλου, ό.π., σ. 218.
11. Στη Νάξο αποκαλούν τη σμύριδα «σμυρίγλι».
12. Αυτό είναι κάτι που αναδεικνύεται ιδιαίτερα στα ποιήματα των Ναξιωτών ποιητών. Βλ. Αρχοντάκης - Γιαννούλης, ό.π., σ. 337-441.
13. Α. Κυριακίδου-Νέστορος, Ο χρόνος της προφορικής ιστορίας, στο *Λαογραφικά μελετήματα* II, Εκδόσεις «Πορεία», Αθήνα 1993, σ. 258-270. Α. Μπουτζουβή, Προφορική ιστορία: Όρια και δεσμεύσεις, στο Α. Μπουτζουβή (επιμ.), *Μαρτυρίες σε ηχητικές αποτυπώσεις ως πηγή της ιστορίας, Πρακτικά Διεθνούς Ημερίδας*, Εκδόσεις «Κατάρτι», Αθήνα 1998, σ. 23-28. Α. Βιδάλη, Προφορικές μαρτυρίες: Από την τραυματική εμπειρία στη συλλογική μνήμη, στο *Μαρτυρίες σε ηχητικές αποτυπώσεις ως πηγή της ιστορίας*, ό.π., σ. 23-28. Α. Μπουτζουβή (επιμ.-εισαγωγή), Σκόπελος. *Η ιστορικότητα της καθημερινής ζωής. Οι χειροτέχνες αφηγούνται....*, Ε.Ο.Μ.Μ.Ε.Χ.-Λαογραφικό Μουσείο Σκοπέλου, Αθήνα 1999. Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Απαξίωση και αξιοποίηση των προφορικών μαρτυριών, στο *Ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός*. Λαογραφία και Ιστορία, ό.π., σ. 159-165. Thompson, ό.π.
14. Βλ. σχετικά με τις προτάσεις αξιοποίησης του χώρου των σμυριδωρυχείων, Α.

Φραγκίσκος - Ν. Μπελαβίλας κ.ά., *Καταγραφή και αποτίμηση του ιστορικού, βιομηχανικού εξοπλισμού στα σμιριδωρυχεία Νάξου*, Ε.Μ.Π.-Επιτροπή Ερευνών, Αθήνα 1997 (αδημοσίευτη μελέτη). Α. Φραγκίσκος - Ν. Μπελαβίλας κ.ά., *Σμιριδωρυχεία Νάξου*

:
Πρόταση ανάδειξης και αξιοποίησης
, Ε.Μ.Π.-Εργαστήριο Αστικού Περιβάλλοντος, Αθήνα 1999 (αδημοσίευτη μελέτη).

15. Γ. Ασπράκη, *Η δόμηση της τοπικής ταυτότητας στη Ραψάνη Ολύμπου, στο Ο ορεινός χώρος της βαλκανικής: Συγκρότηση και μετασχηματισμοί*, Εκδόσεις «Πλέθρον»-Δήμος Κόνιτσας, Αθήνα 2000, σ. 249-252.

16. Ένα μέρος από τις παραπάνω ηχογραφημένες αφηγήσεις, αποδόθηκε γραπτά με κύριο γνώμονα την πιστή απόδοση του προφορικού λόγου. Ελάχιστες παρεμβάσεις έγιναν από τη δική μας πλευρά, ώστε το κείμενο των αφηγήσεων να είναι ευανάγνωστο και κατανοητό. Ένα είναι σίγουρο και το διαπιστώσαμε και εμείς, ότι η στιγμή της συνέντευξης, η στιγμή της επικοινωνίας δεν μπορεί να αναπαραχθεί στο σύνολό της. Το γραπτό κείμενο δεν αναπαράγει τα πρόσωπα και τα μη λεκτικά στοιχεία της επικοινωνίας. Το κατ' εξοχήν τεκμήριο των αφηγήσεων παραμένει η ηχογραφημένη κασέτα.

Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου *Ιστορικά Μεταλλεία στο Αιγαίο, 19^{ος}-20^{ος} αιώνας*, (Μήλος 3-5.10.2003), Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2005, σ. 83-89